

YAYIN HABERLERİ

SOVYETLER BİRLİĞİ'NDE NASİRÜDDİN-İ TÛSÎ'NİN *AHLÂK-İ NÂSİRÎ* ESERİ ÜZERİNE ÇALIŞMALAR

TÛTEN ÖZKAYA *

Merâğa rasathanesinin kurucusu olan, trigonometriyi ilk defa müstakil bir bilim olarak ele alan,¹ "allâme", "muharrir", "hekim", "hoca", "üstat", "son filozof", "asrın yegânesi" gibi lâkaplarla ün kazanmış² büyük Türk bilgini³ Tûsî astronomi, matematik, geometri, trigonometri, optik, mineraloji, coğrafya, tıp, mantık, psikoloji, felsefe, ahlâk, müzik, edebiyat, ilâhiyat, güzel sanatlar, tarih ve ekonomi üzerine 76 eser vermiştir.⁴ Özellikle Avrupa'da son yüzyıl içinde hakkında en çok makale yazılan bilgini-mizdir.⁵ Buna sebep Merâğa rasathanesindeki çalışmaları⁶ ve ortaşa koyduğu eserleri ile birlikte eski Yunan matematikçisi Öklid(Euclid)'in eserlerine yazdığı şerhlerdir. Zira Öklid'in matematikle ilgili eserleri ne Nasîruddîn-i Tûsî'den önceki ve ne de sonraki Avrupalı matematikçiler tarafından tam olarak anlaşılamadı. Ancak Tûsî'nin yazdığı şerhler Öklid geometrisinin gelişmesini ve ayakta kalmasını sağlamıştır.⁷ Bundan ötürüdür ki kendisine "Türk Öklidi" adı verilmiştir.⁸

* Doçent Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Rus Dili ve Edebiyatı Bölümü öğretim üyesi.

¹ Will Duranı, *İslâm Medeniyeti*, Çev.: Orhan Bahattin, İstanbul, Tercüman Gazetesi 1001 Temel Eser, 1972, s.245.

² Nasîreddin Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsirî*. Bakû, "Elm" Neşriyatı, 1980, s.10.

³ Bkz. Hâmit Dilgan, *Büyük Türk Âlimi Nasîreddin Tûsî*, İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi, 1956; 2. bs., 1968, s. 5; L. Karpinski, "The Mathematics of the Orient", *Mühendislik Mektebi Mecmuası*, 1934, No: 74-76; L.Göker, "Nasîrüddün-i Tusi ve Meragâ Rasadhanesi", *Millî Kültür*, Haziran 1977, s.66.

⁴ N. Memmedbeyli, *Osnovatel' meraginskoy observatorii (Merâğa Rasathanesinin Kurucusu)*, Bakû, 1961, s.179-192. Bu kitap elde mevcut olmadığından 76 rakamını 2 nolu dipnotta gösterilen esere önsöz yazan R.S.Ovundur'dan aktarıyorum, s.10; G.Sarton Tûsî'nin 64 eseri bulunduğunu kaydeder. Bkz. *Introduction to the History of Science*, cilt 2, Baltimore The William and Wilkins Company, 1931, s.1001.

⁵ L.Göker, *Matematik Tarihi ve Türk İslâm Matematikçilerinin Yeri*, Ankara 1981, s.77.

⁶ Bkz. Ord. Prof. Dr. Aydın Sayılı, "Nasîr-ud Dîn-i Tûsî ve Merâğa Rasathanesi", *AÜDTCFD*, cilt 14, 1956, no. 1-2, s. 1-13; *The Observatory in Islam*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1960, s. 189-223; 2. bs., New York, Arno press, 1981.

⁷ Ord. Prof. Dr. Aydın Sayılı, *The Observatory in Islam* s. 383; L. Göker, *Matematik Tarihi ve Türk İslâm Matematikçilerinin Yeri*, s. 77.

⁸ Bkz. H. Dilgan, *a.g.e.*, s. 5; L. Göker, "Nasîrüddin-i Tûsî ve Meragâ Rasadhanesi", s. 67.

Tûsî'nin "İlhanîler Devri İdarî Teşkilâtı"⁹ ile astrolojiye ilişkin bilgi içeren ve Osmanlı Astronomi Tarihi yönünden önemli olan bir eseri¹⁰ dışında Türkçe'ye çevrilmiş başka eseri yoktur.

Sovyetler Birliği'nde Dinorşoev, Memmedbeyli, Zakuev, Ferman gibi bilim adamları Tûsî üzerine çalışmalar yapmışlardır.¹¹ Son çalışmalar arasında Tûsî'nin felsefe, eğitim, ahlâk, siyaset, ekonomi ve sosyoloji konularında 1235'de yazdığı *Ahlâk-ı Nâsırî*'nin Azerî Türkçesi'ne çevirisi bulunmaktadır.¹² Rehim Sultan Ovundur eseri, muhtelif nüshalardaki farklı yerler dahil olmak üzere tam olarak ilk defa Farsça'dan Azerî Türkçesi'ne çevirmiştir. R.S.Ovundur *Ahlâk-ı Nâsırî*'ye yazdığı Önsöz'de, 700 yıldan çok bir zamandır Orta ve Yakın Doğu okullarında okutulan, ahlâk kitabı olarak büyük ün kazanan bu eserin yazılışının tuhaf bir hikâyesi olduğunu kaydeder. Tûsî *Ahlâk-ı Nâsırî*'nin "Bu Kitabın Yazılmasının Sebebi" başlıklı bölümünde bu hususta bilgi verir. Ahlâk, felsefe, mantık meseleleri ile yakından ilgilenen Kûhistan'ın İsmâîlî valisi Nâsır Muhteşem, Miskeveyh'in *Al-Tahâra* kitabını Arapça'dan Farsça'ya çevirmeyi Tûsî'ye önerir. O zamanlar bu kitap ahlâk üzerine Arapça yazılmış en güzel eserdi.¹³ Tûsî bu kitabı çevirmek yerine daha mükemmel bir kitap yazmayı Nâsır'a önermeyi düşünür. Ancak o devirde bu öneriyi dile getirmek cesaret isterdi, zira bir taraftan valinin isteğine karşı bir öneri olduğundan onu kızdırabilir, diğer taraftan Miskeveyh'in kitabını alanında tek kitap olarak kabul eden kimselerin alayına sebep olabilirdi. Tûsî bu kadar güzel bir eseri çevirmenin çok zor olduğunu, ayrıca bu kitapta o zamanın ihtiyacına göre büyük önem arz eden iki konunun (aile ve devlet kuruluşu) işlenmediğini,

⁹ Şerefeddin Yaltkaya, "İlhanîler Devri İdarî Teşkilâtına Dair. Nasîr-ed-dini Tûsî'nin Bir Eseri", *Türk Hukuk ve İktisad Tarihi Mecmuası*, cilt 2, s. 7-16.

¹⁰ *Nasîrüddîn-i Tûsî'nin Muhtasar fî 'İlm el-Tencim ve Ma'rifet el Takvîm* (Risale-i Si-Fasl)'ın Ahmed-i Dâi tarafından *Terceme-i Eşkâl-i Nasîr-i Tûsî* veya *Terceme-i Sı Fasl* adıyla Türkçe'ye çevirisi. Sadeleştirip yayınlayan: T.N. Gencan ve M. Dizer, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Kandilli Rasathanesi yayını, 1984; Prof.Dr.Sevim Tekeli'nin tanıtma yazısı için bkz. *Erdem*, 1985, cilt 1, no.3, s.828-829.

¹¹ Bkz., A.E. Şmidt, *Nasireddin Tusi po voprosu o svobode voli* (*N. Tûsî'nin İrade Özgürlüğü Üzerine Düşünceleri*), SPb, 1913; A.K.Zakuev, *Psihologičeskie vozzreniya Nasireddin Tusi* (*N. Tûsî'nin Psikoloji Hakkında Görüşleri*), Bakû 1955; N.Memmedbeyli, *Nasireddin Tusi*, Bakû, 1957; bkz. 4 nolu dipnota; M.Dinorşoev, *Filosofiya Nasireddina Tusi* (*N. Tûsî'nin Felsefesi*), Duşanbe, 1968; E.Ferman, *Nasireddin Tusi*, Bakû, 1980; G.E.von Grunebaum, *Osnovnye čerti arabo-musul'manskoy kul'tury Arap-Müslüman Kültürünün Ana Hatları*, Moskova 1981.

¹² Bkz. 2 nolu dipnota.

¹³ Ayrıntılı bilgi için bkz.Prof.Dr.Cavit Sunar, *İbn Miskeveyh ve Yunan'da ve İslâm'da Ahlâk Görüşleri*, Ankara, Ankara Üniversitesi Matbaası, 1980.

bu sebeple bunların açıklanmasının gerekli olduğunu ustalıklı valiye bildirir ve bu isteği kabul edilir. Tûsî, Nâsır'ın emri ve teşviki ile yazıldığından bu kitabı *Ahlâk-ı Nâsırî* olarak adlandırır. R.S.Ovundur bu eseri yazarken Tûsî'nin, Miskeveyh'in *Al-Tahâra*'sından başka onun "Saadetin Dereceleri" ve "Çocukların Terbiyesi" adındaki eserlerinden, ayrıca Fârâbî, Beyrûnî, İbn-i Sînâ ve Gazâlî, Aristoteles, Plâton gibi bilginlerin ahlâk, terbiye, felsefe, ekonomi ve sosyoloji konularındaki düşüncelerinden yararlandığını kaydeder. Tûsî *Ahlâk-ı Nâsırî*'de sadece kendinden önce Yakın ve Orta Doğu'ya egemen olan ahlâkî-felsefî düşünceleri toplayıp bunların özetini vermekle kalmamış, kendi orijinal düşüncelerini de ilâve etmiştir.

R.S.Ovundur Önsöz'de Tûsî'nin yaşamına ilişkin bazı ilginç bilgiler de verir. O'nun Kûhistan'a gelişinden ve İsmâilîler'in yanında sürdürdüğü saygın yaşamdan söz eder. Bu güzel ilişkiler zamanla bozulur ve Tûsî Alamût kalesine hapsedilir. Tûsî'nin hapsedilmesine sebep olarak çoğu tarihçi onun Bağdat halifesine yazdığı kasideyi gösterir. Tûsî'nin Abbasî halifesi al-Musta'sim'e yazdığı kaside gûya veziri İbn-i Alkâmî'nin eline geçer. İbn-i Alkâmî ise Tûsî'nin yetenekli bir bilgin olduğundan Bağdat'a davet edildiği taktirde kendisinin saygınlığını kaybedeceğinden, belki de vezirliğinin elden gideceğinden korkarak kasideyi hemen Nâsır'a gönderir ve Tûsî'nin halife ile yazışmasının iyi sonuç vermeyeceğini ifade eder. Bu duruma öfkelenen vali Tûsî'yi Alamût kalesine kapatır. Tûsî İsmâilîler'in yanında 22 yıl kadar yaşamış, güç şartlara rağmen felsefe, mantık ve bilimin diğer dallarına ait eserlerinin çoğunu bu sırada yazmıştır. Moğollar Alamût kalesini ele geçirdikten sonra Tûsî, Hulâgü Han'ın müşaviri, bazı tarihçilere göre ise veziri¹⁴ olmuştur. İstanbul'u zaptetmek niyetinde olan Hulâgü Han'ı bu düşüncesinden caydırarak onu Abbasî halifeliğine son vermek üzere Bağdat'a saldırmaya teşvik eden Tûsî'dir. Bağdat'a saldırıp halifeye el kaldırdığı taktirde çeşitli felâketlerin baş göstereceğini söyleyen müneccim Hüsâm-üd Dîn'in sözlerini çürütmeyi başaran Tûsî'nin teşvikiyle Hulâgü Han 1258'de Bağdat'ı ele geçirir ve yine onun teşvikiyle halifeyi öldürtür.¹⁵ Tûsî'nin sözlerinin doğru çıkması yani halife öldürüldükten sonra hiç bir felâketin baş göstermemesi, Hulâgü Han'ın gözünde Tûsî'nin değerini artırır. Bunun sonucu olarak Tûsî, çok istediği Merâğa rasathanesinin kurulması için gerekli tüm imkânları Hulâgü Han'dan sağlar. Böylece Doğu uygarlığının muazzam âbidesi olan rasathaneyi kurar ve

¹⁴ G. Sarton vezir olduğunu yazar, *A.g.e.*, s. 1001.

¹⁵ Bkz. F. Köprülü, "Merâğa Rasathanesi", *Bellekten*, cilt 6, s. 214-215.

devrin ünlü astronomi bilginlerini etrafına toplayıp “Merâğa akademisini” meydana getirir. Tûsî 1274’de bir iş için gittiği Bağdat’ta hastalanıp ölür ve Bağdat’ın ünlü “cami mescid”inde defnedilir; kabri daha sonra ziyarete açılır.

Ahlâk-ı Nâsirî, “Giriş”, “Bu Kitabın Yazılmasının Sebebi”, “Kitabın Maksadı ve Bölümleri Hakkında Başlangıç” ile birlikte üç makaleden oluşur. Birinci makale 2 kısım ve 17 bölümden; ikinci makale 5 bölümden, üçüncü makale 8 bölümden; tüm eser ise 3 makale 30 bölümden oluşur. Ovundur *Ahlâk-ı Nâsirî*’nin Tûsî tarafından en az üç defa yeniden işlendiğini kaydeder. 1232-33 yıllarında ilk kez yazılmış; tahminen 21-22 yıl sonra (1254-55 yıllarında) İsmâîliler yenilgiye uğradıktan sonra Hulâgü Han zamanında ikinci kez, yaklaşık 1272-73 yıllarında ise Abdul Aziz Nişâbûrî’nin arzusu ile üçüncü kez gözden geçirilmiştir. Bu gözden geçirmeler sırasında kitapta, doğal olarak, devrin ihtiyaçlarına uygun bazı değişiklikler yapılmıştır.

“Ahlâkın Saflaştırılması” veya “Ahlâkın Temizlenmesi” başlığını taşıyan 1.makalenin 1.kısımında “esaslar” kavramının mahiyeti açıklanır. Tûsî’ye göre her bilimin ilk aşamada öğrenilmesi gereken “esasları” olmasıdır. Birinci makalenin “İnsanî Nefs”, “İnsanî Nefs Kuvveleri Ve Onları Başka Kuvvelerden Ayırmak”, “İnsanî Nefsin Mükemmel Ve Kusurlu Yönleri”, “İnsanî Nefste Mükemmelliği Ve Kusuru Oluşturan Nedir” başlıklı bölümlerinde “nefs”, “ruh”, “maneviyat”, “ahlâk” problemleri ele alınır. “Nefs” çok geniş anlamda işlenmiş, “ruh”, “psikoloji”, “maneviyat”, “akıl”, “şuur”, “idrak”, tüm varlıkların mahiyetini oluşturan bir kategori gibi verilmiş olmasına karşın hiç bir yerde madde ile cisim özdeş kılınmamıştır. Tûsî doğadan ve günlük hayattan birçok örnekler getirerek nefsin “varlığını”, “cevherliğini”, “sade ve basitliğini”, “cismî ve cismanî” olmadığını, “özünün yalnız özü vasıtasıyla kavranabildiğini”, “her şeye vasıta olup hiç bir duyu organı ile kavranamadığını” açıklamaya çalışır. Tûsî, 1.makalenin sonraki bölümlerini nefsî kuvvelerin nitelik ve niceliklerine ayırmıştır. Burada o, “nebatî”, “hayvanî” ve “insanî” nefis kuvvelerini, onların farklı ve ortak yönlerini inceler. Birinci makalenin “İnsan Bu Dünyadaki Varlıkların En Şerefliisidir” başlığını taşıyan bölümünde varlıkların derece sistemi verilir ve bu sistemde insanın “orta” yerde yaratıldığı öne sürülür. Bu “orta” durumdan yükselip yücelmek ya da aşağıya yuvarlanıp düşmek insanın kendi elindedir. Kişi kendi nefsinin akıl ile idare edebilirse yücelir, nefsinin kendi haline bırakırsa nefsi onu aşağıya çeker, aşağılaştırır. Tûsî bundan mantikî bir sonuç çıkararak, nefsin terbiyesi için peygamber-

lere, filozoflara, terbiyecilere ve hocalara ihtiyaç olduğunu bilimsel bakımdan kanıtlamaya çalışır. Birinci makalenin “En Yüksek Derecede Arzu Edilen Hayır Ve Saadet” başlıklı 7.bölümde “hayır” ve “saadet” kavramlarını tanımlar ve her işin ve amelin “hayır” ve “saadete” erişmek gâyesi olduğunu ifade eder.

Birinci makalenin 10 bölümden oluşan 2. kısmı “maksatlara” ayrılmıştır. “Karakterin Mahiyeti; Ahlâkın Değiştirilmesi Mümkündür”, “Ahlâkı Sıfırlama Sanatı Şerefli Bir Sanattır”, “Ahlâkî Kuvvelere Dahil Olan Fazilet Cinsleri”, “Fazilet Cinslerine Dahil Olan Türler”, “Fazilet Cinslerine Karşıt Olan Rezilet Türleri”, “Görünüşte Faziletlere Benzeyen Faziletler Ve Bunlar Arasındaki Farklar”, “Diğer Faziletlere Göre Adaletin Daha Şerefli Olması, Özellikleri Ve Türleri”, “Faziletler Ve Saadetin Dereceleri” başlıklı bölümlerde önce insanda doğuştan var olan yetenek ve istidatlar sonra da deneme yoluyla kazanılan özellikler anlatılır. Çocukluk ve ergenlik döneminde eğitim ve öğretimin, çevre ve koşulların önemli rol oynadığı örneklerle anlatılır. Tûsî yeni kuşağın yetiştirilmesinde eğitim ve öğretimin öneme değinir ve ana-babaların, eğitimcilerin, hocaların ve toplumun eğitimi ile uğraşan herkesin bu alanda sorumluluk taşıdığını vurgular. Temiz ahlâklı ve vicdanlı çocuk ve gençlerin yetiştirilmesi sâyesinde insanın mükemmelliğe ve mutluluğa ulaşacağını, iyi işler görmesi için insanın mutlaka âdil vicdana sahip olması gerektiğine işaret eder. Tûsî bunu izleyen bölümlerde, ahlâkı sıfırlama sanatının en onurlu, aile, devlet ve insanlık için en hayırlı bir sanat olduğunu, zira yalnız bu sanatın insanı “saadete” götürdüğünü vurgular. Daha sonra “faziletler” ve “reziletler” konusu incelenir. Tûsî’ye göre “hikmet”, “şecaat”, “iffet” ve “adalet” olmak üzere 4 çeşit fazilet vardır. Faziletlerin karşıtı olan reziletler de 4 tane-dir: “Cehâlet”, “korkaklık”, “çılgınlık”, “zulüm”. Tûsî faziletler arasında en onurlu yeri “adâlete” ayırır. Halk arasında adâletin egemen olması için “ilahî namus” (vicdanın sesi), “insanî hakim” (âdil munsif), “dınar” (para) olmak üzere en az 3 etmenin olması gerektiğini ifade eder.

Tûsî 1.makalenin 2.kısımının son bölümlerini “nefsin sağlamlığı” ile “nefsî hastalıkların ortadan kaldırılmasına” ayırmıştır. “Faziletlerin Korunmasının Garantisi Olan Nefs Sağlamlığı” başlıklı 9. bölümde nefsin sağlamlığı için iyi ruhlu, terbiyeli, namuslu, iyiliksever, istidatlı, nazik dostlarla birlikte olmayı, kötü ruhlu insanlardan ve kötülüklerden kaçmayı, ahlâkı bozan hikâyelere kulak asmamayı salık verir. Tûsî’ye göre nefsin sağlamlığını korumak için gerekli şartlardan biri de insanın iyi ve yararlı işlerle uğraşması ve yaptığı iyi işler ve ameller hakkında kişinin her gün kendine hesap vermesidir.

Ahlâk-ı Nâsırî'nin 1. makalesinin “Reziletlerin Ortadan Kaldırılması İle Nefsî Hastalıkların Tedavisi” başlıklı 10.bölümü “nefsî” yani “ruhî” ve “psişik” hastalıkların tanı ve tedavisine ayrılmıştır. Tûsî ruhsal ve bedensel hastalıkları ve bunların tedavi yollarını belirledikten sonra bütün insanları düşündüren ve korkutan “ölüm vahimesi” denilen ruhsal hastalığın tedavisine değinir ve sadece ölümün ne olduğunu bilmeyen ve faydasız, boş bir yaşam süren kimsenin ölümden korkabileceğini belirtir. Tûsî'ye göre, insanı “ölüm vahimesi”nden kurtarmak için ölümün ne olduğunu ona anlatmak gerekir.

Ahlâk-ı Nâsırî'nin 2. makalesi “Aile Kurma Bilimi” başlığını taşır ve aile ile ilgili meseleleri inceler. “Aileye Olan İhtiyacın Sebebi, Onun Esasları Ve En Önemli Yönleri” başlıklı 1.bölümde Tûsî aileyi vücuda, aile bireylerini uzuvlara, aile yönetme sanatını ise hekimlik sanatına benzetir. “İdare, Mal Toplama Kuralları” başlıklı 2. bölümde para ve malın kazanılması, muhafazası ve sarfedilmesi hususları anlatılır. Üçüncü bölüm “Evlence İle İlgili Kurallar” başlığını taşır.

İkinci makalenin 4.bölümü “Evlât Edinmek Ve Terbiye Kuralları”nı ele alır. Ovundur, *Ahlâk-ı Nâsırî*'nin bütün makale ve bölümlerinde Tûsî'nin, yeri geldikçe, çocuk terbiyesi ve eğitiminden söz ettiğini kaydeder. Tûsî'ye göre çocukta temiz idrakî kuvvelerden ilki “hayâ”dır; her şeyden önce bu hissin terbiyesi ve geliştirilmesi ile uğraşmak gerekir. Çocuğu kötü insanlardan, ahlâkı bozan oyunlardan korumak gerektiğine işaret eden düşünür, onu maddî şeylerle ödüllendirerek değil de mantukî delillerle, sevgiyle yola getirmeyi öğütler. Çocuklara pahalı giysiler almamayı, onları oburluğa, çok uyumaya alıştırmamayı önerir. Tûsî'ye göre çocuklara karşı son derece hassas olmak, onların en küçük bir davranışını bile gözden kaçırmamak, kötü alışkanlık ve hareketlerin vaktinde önünü almak, en küçük iyi bir davranış belirtisi görüldüğünde bunu alışkanlık haline getirmek, onlara çalışkanlık aşılamak, tembellik, yalan ve iftiradan, başkalarına kötülük etmekten, insanların acı ve dertlerine kayıtsız kalmaktan nefret etmeyi öğretmek çocuk terbiyesinin esasını oluşturur. Çocuğun eğitiminin gelişigüzel bir mürebbiye veya öğretmene teslim edilmesinin doğru olmadığını ifade eden Tûsî, onun terbiyesi ile uğraşanların akıllı, vicdanlı, insafı, ahlâk normlarına, çocuk ruhiyatına vakıf temiz ve doğru kişiler olması gerektiğini vurgular.

Tûsî 2.makalenin büyük bir kısmını “Konuşma Kuralları”, “Oturma, Yürüme Ve Davranış Kuralları”, “Sofra Kuralları”, “Şarap İçme Kuralla-

nı"na ayırır. "Kitap Yazıldıktan Sonra İlâve Edilmiş Bölüm"de Tûsî ana-babayı candan sevmek, onları üzmemek, gerektiğinde onlara yardım etmek, saygı göstermek, onların sözlerini dinlemek, istek ve vasiyetlerini yerine getirmek gerektiğine işaret eder. İkinci makalenin son bölümü "Hizmetçileri Ve İnsanı İdare Etme Kuralları" başlığını taşır.

Ahlâk-ı Nâsırî'nin 3. makalesi sosyo-ekonomik ve siyasî problemleri ele almaktadır. Birinci bölümde "Halkın Toplu Halde Yaşama İhtiyacının Sebebi, Bu İlmin Mahiyetinin Ve Faziletlerinin Yorumlaması" verilir, 2. bölümde "Muhabbetin Fazileti Ve Türleri" incelenir. İnsanlar iş bölümü yapınca daha çok üretirler; üretilenin fazlasını başkasına vermek ya da almak yoluyla denge sağlanır. Tûsî üretim sürecinde karışıklığa sebep olmamak için alınan önlemleri "siyaset" olarak adlandırır. "Siyaseti" hayata geçirmek için bir kişiye ihtiyaç duyulur. Bu kişinin mutlaka şah ya da hükümdar olması gerekmez. Müdrük bir rehber veya tedbirli bir insan olabilir. "İçtimaiyat" bilimine büyük önem veren Tûsî, dünyada 5 sosyal biçimin var olduğunu kabul eder: Her birey bir aileyi, her aile bir mahalleyi, her mahalle bir şehri, her şehir bir ülkeyi, her ülke dünya halkını oluşturur. Böylece Tûsî cüzle kül, bireyle dünya halkı arasında sıkı bir uzvî bağın olduğunu açıklıkla gösterir. Dünya halkının sosyal yapısını karşılıklı iş bölümü ve yardımlaşma oluşturduğundan, kim bu sistemin dışına çıkıp tek başına yaşamak yani inzivaya çekilmek isterse, Tûsî'ye göre, o kişi faziletini yitirir ve insanca yaşamı reddettiğinden yalnızlık, acı, ızdırap ve yokluk içinde mahvolur. Kimileri ibadet bahanesiyle mağaralara çekilir, bu kişiler doğalarında kuvve şeklinde bulunan istidatlarını faydalı iş ve faaliyetlere harcamazlar. Bu kişilerin fazilet sahibi olduklarını düşünmek, Tûsî'ye göre, ham hayaldir. Devlet insanın aktif faaliyetine, insan ise devletin yardım ve desteğine muhtaçtır, kısacası devlet ile insan birbirine karşı sorumludur.

Üçüncü makalenin 3. bölümünde "İnsan Topluluklarının Türü Ve Devletlerin Ortaya Çıkış Meselesi" incelenmektedir. Tûsî, ülkenin "fazile" yani faziletli ve "nâkıs" yani kusurlu olmak üzere 2 türlü siyaseti olduğunu kaydeder. Daha sonra bu siyasetlerin olumlu ve olumsuz yönlerini açıklar, hükümdarlarda bulunması gereken özelliklerden söz eder, devletin gelişme ve çökme meselelerini inceler. Tûsî, felsefesinin temel direklerinden birini oluşturan "dört unsur" -Ovundur'un tâbirine göre "dört sınıf", "dört tabaka"- meselesine açıklık getirir ve devletin adâlete dayalı olduğu taktirde uzun süre ayakta kalabileceğini ifade eder. Adâletin birinci şartı

ise bu 4 tabaka arasında uyum sağlanmasıdır. Bu 4 tabaka, “kalem ehli”, “kılıç ehli”, “muamele ehli” ve “ziraat ehli”nden oluşur. Tûsî bu sosyal tabakaları doğadaki 4 unsurla karşılaştırarak “kalem ehillerini” suya, “kılıç ehillerini” ateşe, “muamele ehillerini” havaya, “ziraat ehillerini” ise toprağa benzetir ve bu 4 unsurun elbirliği ve uyum içinde faaliyet gösterdiği taktirde uygar bir saadet sisteminin meydana geleceğini vurgular. Dördüncü bölüm “Ülkenin Yönetim Siyaseti Ve Şahların Hasleti”, 5.bölüm ise “Şahın Hizmetinde Olmakla İlgili Kurallar” başlığını taşır.

Üçüncü makalenin 6. bölümü “Sadakatın Fazileti Ve Sadık Dostlara Karşı Davranış Kuralları” üzerinedir. Tûsî’ye göre sevginin gücü ve karşılıklı yardımlaşmanın önemi, en büyük hazinelerden, definelerden, hükümdarların topladıkları tüm cevahirden, denizlerin, sahraların sularından, topraklarından, bitkisinden, hayvanatından daha büyüktür. O, dost seçerken uyanık olmayı, içten, sadık dostlar ile kendilerini böyle gösteren sahte dostları birbirinden ayırmayı önemle vurgular, dost seçilecek kişileri her yerde, küçük ve büyük işlerde, iyi ve kötü günlerde, sakin ve buhranlı anlarda sınavdan geçirmeyi önerir.

Üçüncü makalenin “Bütün Halk Tabakaları İle Davranış Kuralları” başlığını taşıyan 7. bölümünde dost, düşman ve ne dost ne de düşman olanlara karşı davranış tarzı ele alınmaktadır. Tûsî dostları gerçek ve gerçek olmayanlar olmak üzere iki gruba ayırır ve bu kişilerle nasıl bir ilişki içinde bulunmak gerektiğini anlatır. Düşmanları da yakın ve uzak olmak üzere iki gruba ayıran Tûsî, mümkün olduğu taktirde, düşmanların dosta çevrilmesini, bu mümkün olmadığı taktirde uyanık olmayı, onların faaliyetlerinden daima haberdar olmayı, davranışlarını gözetim altında tutmayı önerir.

Üçüncü makalenin son bölümü “Bütün Fasıllar İçin Faydalı Olan Ef-lâtun’un Vasiyetleri Hakkında” başlığını taşır ve sanki kitabın bir özetini verir. Ovundur Önsöz’de *Ahlâk-ı Nâsırî* hakkındaki düşüncesini şöyle özetler: Tûsî 1.makaleyi “ideal insanı”, 2.makaleyi “ideal aileyi”, 3.makaleyi ise “ideal toplumu” yaratma meselesine ayırmıştır ve böylece toplumun 3 esas, değişmez, zorunlu bileşimini belirlemiştir.

A.K.Rzaev *Nasireddin Tûsî* başlıklı Rusça eserinde Tûsî’nin siyasi-hukukî görüşlerini incelemektedir.¹⁶ Rzaev kitabını Tûsî’nin *Ahlâk-ı Nâsırî*

¹⁶ (Politiko-pravovie vozzreniya) (Siyasî-hukukî görüşleri), Bakû, İzd-vo “Elm”, 1983, Akademiyaya Nauk Azerbaycansko SSR, 68 s.

eserinden, özellikle 3.makalesinden geniş ölçüde yararlanarak yazdığından bu eseri *Ahlak-ı Nâsırî* üzerine yapılmış bir çalışma olarak saymak mümkündür. Kitap 6 bölümden oluşmaktadır.Giriş olarak adlandırılan 1.bölümde Tûsî'nin yaşamı ve dünya görüşünün kaynakları incelenmektedir. "N.Tûsî'nin Mirasını İnceleme Tarihinden" başlığını taşıyan 2.bölümde, Tûsî'nin devlet, işlevi, kanun ve siyaset üzerine görüşleri ele alınmaktadır. Üçüncü bölüm "N.Tûsî Ve Sosyal Adâlet Meseleleri" başlığını taşımaktadır. Bu bölümde suç ve ceza, hukuk ve ahlâkın karşılıklı ilişkileri meseleleri incelenmektedir. Tûsî'nin vergi, bütçe ve maliye meselelerine ilişkin görüşleri 4.bölümün konusunu oluşturmakta, 5.bölüm Tûsî'nin "Bilim Hakkındaki Görüşleri"ni ele almakta, 6.bölüm ise "Hitabet Sanatı Hakkında" başlığını taşımaktadır.

"Hayatı" bölümünde Rzaev, Tûsî'nin 17 Şubat 1201'de Hemedan'da dünyaya geldiğini, gençliğini Tûs şehrinde geçirdiğini ve ilk öğrenimini hukuk ve ilâhiyat bilgini olan babasının gözetiminde aldığını ifade eder; babasının arkadaşı ve devrin ünlü matematik bilgini olan Kemâlüddin Muhammed Hasîb'den matematik dersleri aldığını ve bu hocasının etkisinde kaldığını anlatır. Babasının ölümünden sonra onun vasiyetine uyarak karşılaştığı tüm bilginlerden bilgi edinmeye, Kelâm'dan sonra felsefe öğrenmeye çalıştığını, Horasan'a gelişinde Ali Zikrat ul-İslâm'ın kitabının bir rastlantı sonucu eline geçtiğini ve bu kitap sâyesinde bilgisinin son derece zenginleştiğini belirtir. İsmâilî vilâyeti Kûhistan'a geldiğinde Tûsî'nin, temel bilim dallarında epey bilgi sahibi olduğunu kaydeden Rzaev, onun İsmâilîler'in yanına gitme sebebini, gerçeği arama, öncüllerini taklit ve kopya etmeden gerçeği kendi başına kavrama arzusunun oluşturduğunu ifade eder. Yeni insanlarla, çeşitli felsefi akımlara mensup bilginlerle tanışmayı arzu eden Tûsî, İsmâilî valisi Nâsır Muhteşem tarafından saraya davet edilir ve onun baş müşavirlerinden birisi olur. 1235'de tutuklanıp Alamût'a hapsedilmesinin sebebi, Rzaev'e göre, Tûsî'nin İsmâilî valilerinin sınırsız siyasî ve manevî egemenliğine karşı çıkması olabilir. Hulâgü Han'ın İsmâilîleri yenilgiye uğrattığı 1256'da özgürlüğüne kavuşan Tûsî onun müşaviri oldu. Devleti yönetme sanatını, bilim, ekonomi ve malî işleri iyi bilmesi, Tûsî'ye, İlhanlılar devletinin malî, ekonomik faaliyetini hemen eline almak imkânını verdi. 1258 yılı başında, Hulâgü Han'ın onayını aldıktan sonra Tûsî, Doğu'nun en muazzam rasathanesi olan Merâga'nın yapımına başladı. Rasathane kompleksi, temel ve yardımcı olmak üzere 2 gruba ayrılan 13 binadan oluşur. İlk bina grubunda, astronomik gözlemlerin yapılmasına yarayan âletler yerleştirilmiştir. Binaların yardımcı denilen

2.grubunda medrese, kütüphane ve dükkânlar yer alır.Onaltı binadan yedisi plânda yuvarlaktır. Bunların ortasında, iç çapı 22 metre olan rasat kulesi bulunur. Esas rasat kulesinin güney, güney-doğu ve kuzey-doğu bölümünde 1965-66 yıllarında yapılan kazılar sırasında, bilim adamlarının belirlemelerine göre, içinde rasat âletlerinin bulunduğu 5 yuvarlak bina ortaya çıkarılmıştır. Kütüphane alanı 330 m² dir. Âletlerin ve döküm işlerinin yapıldığı yerler, rasathanenin ilgi çekici köşeleridir. Rasathanenin inşası sırasında, rasat âletlerinin yapımı için büyük ve titiz bir çalışma sürdürüldüğünü ifade eden Rzaev bu âletlerin 30.000 altın dinara mal olduğunu kaydeder.¹⁷ Merâğa rasathanesi 7 İlhanlı hükümdarı döneminde 53 yıl faaliyet göstermiştir.

“Dünya Görüşünün Kaynakları” bölümünde Rzaev, Tûsî'nin bilimlerin doğuşu ve sınıflandırılması, madde ve insanı algılama sorunlarında, akıl ve onun toplumsal faaliyetteki rolü, devlet ile ilgili görüşlerde Fârâbî'nin çok büyük etkisinde kaldığını öne sürer. İbn-i Sînâ'nın da, özellikle “İşârât” başlıklı eserinin büyük etkisinde kalan Tûsî, onun öğretisini birçok filozofun saldırısına karşı savunurken maddenin yapısı hakkında orijinal düşünceler ortaya çıkarmıştır. İbn-i Sînâ'nın “İşârât”ına Tûsî'nin “Şerh-i İşârât” başlığı altında yazdığı yorum büyük ün kazanmıştır.¹⁸ Ayrıca Beyrûnî'nin trigonometri ile ilgili eserleri ve “Mineraloji”si Tûsî üzerinde özellikle güçlü etki yapmıştır. Rzaev, düşünürün eski Yunan filozoflarından Plâton'un ve özellikle Aristoteles'in etkisinde kaldığını ifade eder.

“Tûsî'nin Mirasını İnceleme Tarihinden” bölümünde Tûsî ile ilgili yayınları inceleyen Rzaev, Sovyet bilim adamlarının onun eserlerini incelemek için büyük çaba harcadığını, dünya görüşünün çeşitli yönlerini ele alan bir dizi makale, monografi ve kitap yayınladığına işaret eder. Son 10 yılda İran'da Tûsî'nin eserlerinin çoğunlukla ilk kez olmak üzere basıldığını belirten Rzaev daha sonra Avrupalı bilim adamlarının Tûsî ile ilgili son çalışmalarına değinir.¹⁹

¹⁷ F. Köprülü bu iş için Hulâgü Han'ın 20.000 dinar harcadığını kaydeder. Bkz. *a.g.e.*, s.222.

¹⁸ Rzaev bu eserin Arapça olarak 1883'de İstanbul'da basıldığına işaret eder. N.Rahmatullaev ise Ayasofya kütüphanesinde 2476 numarada kayıtlı olduğunu yazar. Bkz. *Filozofskie vzglyady İbn Sino v knige 'Ukazaniya i Nastavleniya' (İbn-i Sînâ'nın 'El'İşârât Vettenbihat' Kitabındaki Felsefî Görüşler)*, Duşanbe 1980, Akademiya Nauk Tacikskoy SSR, s. 17.

¹⁹ Y.İkbâl, *Hoca Nasreddin Tûsî*. Tahran 1976; W.Madelung, “As-Sahrastanis Streitschrift gegen Avicenna und ihre Widerlegung durch Nasir-ad-Din at-Tusi”.

In: *Akten des VII Kongress für Arabistik und Islamwissenschaft*, Göttingen 1974, Göttingen

“N.Tûsî Devlet Hakkında” bölümünde Rzaev, Tûsî'nin “devlet” anlayışının, onun siyasî-hukukî görüşlerinin önemli bir yönünü oluşturduğunu ifade eder. Düşünüğe göre, insanlar kendi çıkarları uğruna isteyerek bir araya gelmek arzusunu gösterdikleri an devlet ortaya çıkar. Tûsî devlet ile birey arasında anlaşmazlık çıkması ihtimaline yer verir, ancak bu anlaşmazlıkların devleti yıkacak ölçüye vardırılmaması gerektiğini vurgular. İnsanlara devlete itaat etmelerini öğütler, zira kişi devlete itaat ederek Tanrı, insanlar ve kendi vicdanı önünde görevini yerine getirmiş sayılır. Tûsî çağdaşlarından farklı olarak toplumun dört —Rzaev'in tâbirine göre— sınıftan meydana geldiğini ifade eder. Kalem insanları olarak adlandırdığı sınıfa din ve devletin istikrarını elinde bulunduran bilginleri, hukukçuları, hekim ve şairleri; kılıç insanları sınıfına, din ve devletin sınırlarını korumak uğruna savaşan askerleri, muhafızları, hükümdarın emrinde çalışan memurları, istihbaratta görevli kişileri dahil eder. İş insanları sınıfına tüccar, zanaatçı ve tahsildarlar; mal sahipleri olarak adlandırılan 4.sınıfa ise köylü ve tarım işçileri girer. Tûsî'ye göre, dünyanın gelişmesi bütün sınıflara yiyecek sağlayan 4.gruba yani çiftçilere; devletin büyümesi, kültürünün gelişmesi ve insanların mutluluk içinde yaşaması ise bu 4 sınıf arasındaki ilişkinin uyumlu şekilde gelişmesine bağlıdır. Tûsî hükümdarın halka karşı sevgisinin babaca, halkın hükümdara sevgisinin evlatça, insanlar arasındaki ilişkinin ise kardeşçe olmasını; halkın üstlerine karşı itaatli, hükümdarın ise halka karşı merhametli olmasını öğütler. İnsanların karakter ve gelişim düzeyinin farklı olduğunu göz önünde bulunduran Tûsî, devleti erdemli ve erdemsiz olmak üzere iki sınıfa ayırır. İdeal olarak tanımladığı, aklın ve adâletin egemen olduğu erdemli devlette, hukuk ve iyilik kavramları etrafında toplanan halk dirlik, düzenlik ve birlik içinde yaşar.İdeal devleti yönetecek nitelikte bir hükümdar bulunmadığı taktirde, yönetici görevini “yüksek yasama kurulu” üstlenir. İdeal devlette Tûsî 3 tip vatandaş belirler: 1) Doğuştan bilge olan; 2) doğuştan bilge olmayan ama “filozof düzeyine erişmeye çalışarak” bilge olmak isteyen; 3) dinî kanunların bilge olmaya zorladığı vatandaşlar. Tûsî, cahil, bozulmuş ve yolunu şaşırılmış olmak üzere 3 tip erdemsiz devlet belirler. Daha sonra cahil devleti, tüketici, köle, egoist, hükmeden, “asilzadeler” ve “mutlak hürriyet” devleti olmak üzere 6 alt gruba ayırır. Rzaev “mutlak hürriyet” devletinin fonksiyon-

gen 1976, s. 250-259; B. Badie, “La philosophie politique de l'hellenisme musulman, l'oeuvre de Nasered-Din Tusi”, *Revue française de science politique*, Paris 1977, cilt 27, no. 2, s. 290-304; V. Horold, “Vyzkum dejin stvedoveke filozofie narodu SSSR”, *Filozoficky casopis*, Prag, voc. XXVII, 1979, s. 219-257; E. Rosenthal, *Political Thought in Medieval Islam*. Cambridge University Press, 1958; E.G. Browne, *A Literary History of Persia*. Cambridge, cilt 2-3, 1956.

nunun Tûsî tarafından çelişkili olarak ifade edildiğini, zira burada erdemli devletin birçok özelliklerine rastlandığını, “mutlak hürriyet” adı altında düşünürün anarşiyi anladığını kaydeder. Tûsî’ye göre “mutlak hürriyet” devletinde herkes başına buyruktur, sınırsız özgürlüğe, çeşitli çıkar ve amaçlara sahip, farklı kabilelere ayrılmış kalabalık, kozmopolit, düzensiz bir insan topluluğu yaşadığından anarşi hüküm sürmektedir; ancak özen gösterildiği takdirde “mutlak hürriyet” devleti erdemli devlet haline gelebilir, aksi takdirde bu devlette istibdat ve zulüm ortaya çıkabilir. Tûsî devlet yönetiminin 5 unsurdan oluştuğunu yazar: 1) Bilgeler; 2) eğitimciler (din adamları da buraya dahildir); 3) müfettişler; 4) sosyal düzenin muhafızları; 5) levazımcılar ve maliyeciler.

“Devletin İşlevi Hakkında” başlıklı bölümde Tûsî, devletin iç ve dış olmak üzere 2 işlevi olduğunu ifade eder. İç politikanın hedefini herkese kendi payını vermek, başkasının malını gaspetmeye izin vermemek ve herkesi verilen işi yapmaya zorlamak olarak belirleyen ve bu politikanın erdemli ve erdemsiz olmak üzere iki biçimi olduğunu ifade eden Tûsî, erdemli politikanın amacının halkı mutlu etmek ona adâlet, terbiye, nâmûs duyguları aşlamak, halka dostça davranmak, barış ve sükûneti sağlamak olduğunu kaydeder. Despot olarak adlandırılan erdemsiz politikanın amacının ise halkı köle yapmak, karışıklık ve korku yaratmak, halka zorbalık ve zulüm yapmak olarak belirler ve bu politikanın felâketle sonuçlanabileceğini ifade eder. Tûsî dünyanın iki şeyden çok büyük sıkıntı çektiğini kaydeder: 1) İstibdat idaresi; 2) halkın kendi haline başıboş bırakılması. Düşünüre göre, devletin gücü hükümdara, hükümdarın gücü politikasına bağlıdır; politikasının gücü ise onun bilgeliğine dayanır. Devletin dış politika meselelerinde Tûsî savaşı önleyici önlemlere büyük değer verir. Her iki tarafa da sayısız felâketler getiren savaşı “dünya düzenini bozmaya yönelik bir karışıklık, tüm alçaklık, ahlâksızlık ve iğrençliklerin en tehlikesi” olarak tanımlar ve savaşı haklı ve haksız olmak üzere iki gruba ayırır. Vatan ve din uğruna yapılan savaşı haklı, başka ülkeden öç almak için yapılan savaşı haksız olarak tanımlar. Haklı savaş yapan güçler galip gelmeli, haksız savaş yapan devletler ise mutlaka yenilgiye uğramalıdır. Tûsî haksız savaş yapmama hususunda hükümdarları uyarır ve onları sağduyuya ve tüm ihtilafı sorunları barışçı yolla çözümleme imkânlarını aramaya davet eder. Dış politikanın ilkin düşmanlarla anlaşma yapma doğrultusunda çaba göstermek olmak gerektiğine, zira savaşın baş vurulacak en son önlem olduğuna; aktedilen anlaşmaların ise çıkması muhtemel savaşlar hususunda uyanıklığı köreltmemesi gerektiğine işaret eder. Devletlerarası

ilişkileri iyileştirmede en büyük önemi Tûsî devlet başkanlarının düzenli olarak bir araya gelmelerine verir; devletlerarası ilişkilerle ilgili meseleleri incelemek üzere uluslararası forum toplama düşüncesini bile öne sürer. O, yenilen ülke halkının öldürülmesine veya onlara insanlık dışı davranışlarda bulunulmasına karşıdır; toplu idamlar, zulüm ve halkla alay etmek caiz görülemez. Rzaev'in ifadesine göre Tûsî'nin politikası *bilimdir* ve o bu bilini mükemmelleştirip devlet yönetimine yerleştirmeye çalışır. Burada düşünürün politika anlayışı sadece kendi sınırları içinde kalmayıp ahlâk (etik) alanına geçer. Rzaev, Tûsî'de siyaset ve etikin karşılıklı olarak birbiriyle ilişkili olduğunu kaydeder. Devletin, insanların topluluk halinde yaşmalarının bir sonucu olduğunu vurgulayan Tûsî'nin, devletin ilahî kaynağı düşüncesini reddettiğini ifade eder. O, tam anlamıyla olmasa da devletin, adâlet düşüncesiyle kopmaz bir ilişki içinde olduğunu göstermeyi başarmıştır. Yazar, Tûsî'nin ideal devletini, Fârâbî'nin düşüncelerinin etkisi altında büyük ölçüde modernleşmiş olan Aristoteles ve Plâton gibi eski Yunan filozoflarının etkisi altında yarattığını kaydeder.

"N.Tûsî Ve Sosyal Adâlet Meseleleri"nin incelendiği bölümde yazar, adâlet üzerine kurulan devletin uzun ömürlü olacağını vurgulayan Tûsî'nin, sadece zenginliklerin değil, külfet, sorumluluk, tehlike ve mahrumiyetlerin de âdilâne bölüşülmesine önem verdiğini ifade eder. Düşünür, Doğu'daki, her iki tarafın anlaşmasına dayalı olan köleliği tasvip ve teşvik eder. Tûsî efendilere, kölelerine baskı ve işkence yapmamalarını, onlara insanca davranmalarını, ihtiyaçlarına âdilâne çözüm bulmalarını; kölelere de, efendilerinden şikayet etmemelerini, onlara öfke, hiddet göstermemelerini, önce efendilerini sonra kendilerini düşünmelerini tavsiye eder. Sosyal adâletin hükümdarın elinde olduğunu ve ancak "vicdan sesine" sahip olan hükümdarın âdilâne davranabileceğini, âdil olmayanın ise ağır suçlara sebep olacağını kaydeder. Tûsî daha sonra iyi bir hükümdarda olması gereken niteliklerden söz eder. O her şeyden önce halkın güvenini kazanmalı, âdil, bilgin olmalı, zâlim olmamalı, halkın refahını artırmaya çalışmalı, hayırlı faaliyette bulunmalıdır. Âdil ve ideal hükümdarın emirlerini yerine getirmemek, onun hakkında kötü söz söylemek ve otoritesini çiğnemek, Tûsî'ye göre, ihanet ve cinayetten başka bir şey değildir, kanun ve hukukun ihlâlidir. Hükümdar ile tebaası arasında çıkması muhtemel olan ihtilafın sebebi hükümdarın kendisi olabileceği gibi halk kitleleri de olabilir. Tûsî hükümdarın suçunu, aşırı mal ve para biriktirme ve daha büyük otoriteye sahip olma eğiliminde, kitlelerin suçunu ise disiplin yokluğu ve kanunların ihlâlinde görür. Hükümdar ile halk arasındaki anlaşmazlıklara

karşı son derece liberal davranan Tûsî halka, hükümdardan şüphe etmemeyi, hükümdarın emirlerine ve kanunlara kayıtsız şartsız boyun eğmeyi öğütler.

“Suç Ve Ceza Meseleleri”nin incelendiği bölümde Tûsî’nin suçları, kasten işlenmiş suç ve kasten işlenmemiş suç, ihtiyatsızlık sonucu işlenmiş suç olmak üzere 3 gruba ayırdığı belirtiliyor. O, intiharı kişinin kendisine karşı işlediği bir suç olması yanı sıra insanların manevî eğitimine zararlı etkisi yüzünden de kınar ve toplum için tehlikeli sayar. Düşünüre göre, cezalandırılma korkusuyla veya utanç duygusuyla hayatına son veren insanlara cesur demek mümkün değildir, bunlar korkak insanlardır. İnsan her güzel şeyden zevk alarak, güzel bir biçimde yaşamak zorundadır. Tûsî suçun sebepleri meselesine büyük yer verir, zira suçun sebeplerini derinlemesine incelemeyen onunla etkin bir mücadele yapılamaz. Kimisi bilgi ve imkânlarından tam anlamıyla yararlanamamaktan, kimisi güçlüklerle mücadelede zayıf düşerek hayvanî ve öfke duygularına gem vuramadıklarından, kimisi işgâl ettiği makamın verdiği kibir duygusundan suç işler. Tûsî bu sebeplere, kötü çevrenin etkisini, lüks, zenginlik ve alkoldüşkünlüğünü, ahlâksızlık, mutsuzluk, talihsizlik, sıkıntı ve yoksulluğu, yalan söyleme alışkanlığını ve kumarı ekler. O, sarhoş halde suç işleyenlerin daha şiddetli cezalandırılması fikrini öne sürer, zira suçun sebebini oluşturan içkiyi içmemek, ihtiraslarına gem vurmamak insanın kendi elindedir. Suçun en önemli sebeplerinden birinin çocuğun kötü eğitimi olduğunu ifade eden düşünür, çocuğa doğru eğitim verilmesinin ve onların suç işlemelerini önlemenin temel sorumluluğunu ana-babaya yükler. Çocukların eğitiminde yapılan hataların üzücü sonuçlar doğuracağını, kötü kişilerin çocukları kandırarak kendi kötü işlerine âlet edeceklerini ifade ederek bu hususta ana-babaları uyarır. Tûsî çocuk ve gençleri, eğitimi mümkün olanlar ve eğitimi güç olanlar diye iki kategoriye ayırır. Çocuk ve ergenleri parayla ödüllendirmek, onlara moda giysiler almak, şarap içirmek, kötü oyunlar oynamasına izin vermek gibi davranışların sonuçta onları suça iteceğini kaydeder. İşkence yöntemine karşı çıkan Tûsî, sorguya çekildiklerinde sanıklara insanlık dışı davranışlarda bulunmanın onları, canlarını kurtarmak amacıyla yalan söylemeye, kendilerine iftira etmeye ve işledikleri suçu işlediklerini kabule zorlayacağı inancındadır. Bu sebeple bu yöntemler kesinlikle hayır getirmez, suçla mücadele davasına zarar verir, suçları artırır, ahlâkın bozulmasına ve insan haysiyetinin çığnenmesine yol açar. Eserlerinde ceza meselesine büyük önem veren Tûsî her suça uygun bir cezanın belirlenmesi gerektiğine inanır. O’na göre önce suçlunun ki-

şiliğini doğru olarak belirlemek, daha sonra suçun işlenme sebebini ortaya koymak, en sonra da cezalandırma işine geçmek gerekir. Ortaçağ ceza yöntemlerine karşı çıkan Tûsî, akıllı bir insanın öç almaya baş vurmaya-
cağını ifade eder. Rzaev, cezayı belirlerken Tûsî'nin işlenmiş suçun çevre, toplum için arz ettiği tehlikeye büyük önem verdiğini vurgular. Tûsî, hakim, tüm organizmanın sağlığını korumak amacıyla hasta organı tedaviye başlayan hekim gibi davranmak gerektiğini vurgular. Vücudun diğer organları için tehlike oluşturduğu taktirde cerrahın hasta organı kesip çıkarmaya karar vereceğini ve bundan üzüntü duymayacağını, böyle bir tehlike bulunmadığı taktirde hasta organı bütün gücüyle iyileştirmeye çalışacağını kaydeden Tûsî, önce toplumun sonra da bireyin çıkarlarını göz önünde bulundurmamak gerektiğini ifade eder. Tûsî 4 tip ceza belirler: 1) Tutuklama; 2) hakların kısıtlanması; 3) sürgüne göndermek, sınır dışı etmek; 4) idam. O, suçlunun ıslâhının mümkün olduğundan idama baş vurmamak gerektiğini kaydeder. Ancak suçluların ağır bedensel işlerde çalıştırılabileceklerini sözlerine ekler.

“Hukuk ve Ahlâkın Karşılıklı İlişkileri” bölümünde Rzaev, Tûsî'nin cezanın hukuk kuralları ile ahlâk kurallarını birbirine bağlamaya çalıştığını ifade eder. İdam, işkence gibi cezaların ne denli ahlâkî olduğunu düşünen Tûsî, ahlâkla birlikte dünyaya gelindiği için ahlâkın sonradan öğretilmeyeceği, insanın ıslâhının mümkün olmadığı gibi düşünceleri kesinlikle reddeder. İnsanın daha çok zevk veren duyguların etkisi altında suç işlediğini ifade eden düşünür, insanın bazı ihtiraslarının çok güçlü olduğunu, akıl bastırmadığı taktirde bunların kişiyi suça iteceğini vurgular. İnsanın zamanında durma, yaklaşmakta olan tehlikeyi önleme, zevk ve eğlencelerde akılcıca davranma yeteneğine büyük önem veren Tûsî, ıslâhı kolay ve güç olan insanların bulunduğunu kaydeder. Birbirine benzer iki insan bulunmadığından ıslâh meselelerine bireysel olarak yaklaşmak gerektiğini ifade eden Tûsî, insanların dış görünüşleri gibi karakterlerinin de birbirinden farklı olduğuna inanır. Her insanın kendi ruh yani vicdan sesine sahip olduğunu ve diğer canlıların hiç birinde bu denli aykırılık ve farklılığın bulunmadığını belirtir. Tûsî *Ahlâk-ı Nâsırî*'nin “Ahlâkın Islâhı İmkânları” başlığını taşıyan bölümde, ıslâh biçim ve yöntemlerine, suçların önlenmesi hususuna büyük önem vermiştir. “Dünyanın en güzel yarattığı olan insanı mükemmelleştiren” eğitimcilerin emeğine büyük değer veren Tûsî, insanda iyilik ve kötülüğün Tanrı tarafından belirlendiğini, insanın ise her türlü iradeden yoksun olduğu düşüncesini kesinlikle reddeder.

“Vergi, Bütçe Ve Malî Meseleler Hakkında Görüşler” bölümünde Rzaev, vergi, tahsil tarzı, devlet bütçesi ve birçok malî meselenin Tûsî'nin görüşlerinde önemli yer tuttuğunu ifade eder. O'nun büyük ilgi uyandıran “Eski Şahların Vergi Ve Borç Tahsili İle İlgili Karar Ve Kuralları Hakkında Risale,” “Giderler Hakkında”ki risalesinin, hükümdar olduktan sonra ele geçirilen topraklarda vergi ve borç tesbiti yapmaya çalışan Hulâgü Han'ın emriyle yazılmış olduğu tahmin edilmektedir. Bu risalede Tûsî, İlhanlılar devletinin kuruluşundan önce İran ve Azerbaycan'da mevcut vergi sistemini, devlet bütçesini, gelir ve giderlerini ayrıntılı olarak anlatır. Ayrıca sadece köylü, çiftçi ve hayvan yetiştiricisinden alınan vergiden söz eder. O'na göre alınan vergi miktarları değişik olmalıdır: Verimli toprağa sahip varlıklı köylüden ürünün $1/10$ 'i; verimsiz toprağa sahip yoksul köylüden ise ürünün $1/20$ 'i vergi olarak toplanır. Ürün alınmayan yıllarda bu miktar iki kat azalabilir; bol ürün alınan yıllarda ise birkaç yıl öncesinden vergi ödenmesi istenebilir. Hayvancılıkla uğraşanlardan alınan vergiler farklıdır: Bir hayvan sürüsüne sahip olandan 100 baş hayvan, otlaktan yararlanma karşılığında 1 baş hayvan vergi alınır. Sürüdeki hayvan sayısı 100 baştan az olduğunda ise otlaktan yararlanma karşılığında 1 altın sikke vergi alınır. Zengin tüccarlardan alınan vergiyi ayrı bir kategoride düşünen Tûsî, tüccarın her 10 dinarlık gelirinin $1/24$ 'lik kısmının (yani 240 dinar gelir için 10 dinar) vergi olarak alınmasını; yolları kullanmaktan, adam öldürerek elde edilen mücevherden, bilgin, yaşlı, malûl, hasta, derviş ve çocuklardan vergi alınmamasını önerir. Hükümdar ve ailesinin bütçesi ile devlet bütçesinin birbirine karıştırılmasına kesinlikle izin vermeyen Tûsî'ye göre, vergiler ve ganimetler devletin başlıca gelirini oluşturur. Toplanan paralar, bayındırlık işleri, altın, gümüş ve demir yataklarının işletilmesi, ordunun beslenme ve bakımı, devlet memurlarının ücretlerini, dış devletlerde bulunan elçiliklerin giderlerini, ölenlerin ailelerine, öksüzlere, dullara yapılan yardımları ve posta masraflarını karşılamak için harcanır. Hükümdarın gelirini ise, miras yoluyla geçen mal ve eşyalar, ganimetlerin $1/5$ 'i, çeşitli kimselerin verdiği armağanlar, gömüler, avdan alınan vergiler oluşturur. Tûsî devlet bütçesinin, giderlerin daima gelirlerden daha az olacak şekilde düzenlenmesi gerektiğini vurgular. Rzaev, parayı değer ölçüsü, tedavül aracı yani mal değişiminde araç olarak gören Tûsî'nin, paranın ortaya çıkış sebebine açıklık getirmediğini ve paranın, insanların yapay icatı olduğuna dair yanlış bir düşünceye sahip olduğunu ifade eder. Tûsî'ye göre paranın özgül ağırlığı, mübadele edilen malın üretimi için harcanan emeğe eşit olmalıdır. Bu durum paranın bütün insanlar arasında geniş ölçüde kullanılmasına sebep olur. Pay verme yöntemi, kredili ti-

caret, emeğin karşılığının aynen değil nakten ödenmesi ile ilgili bazı meseleleri öne süren Tûsî, beden ve kafa emeğinin bedelini birbirinden ayırır. Bedensel çaba harcamayan bir mühendisin emeğinin karşılığı, ağır beden işi yapan birçok insanın emeğinin karşılığından daha çok olabilir. Rzaev, Ortaçağ devletinin karşı karşıya bulunduğu birçok diğer ekonomik sorunların Tûsî'nin eserlerinde incelendiğini kaydeder.

“Bilim Hakkında Düşünceler” bölümünde Rzaev, Tûsî'nin eserlerinde bilime, bilimsel araştırmalara, bilimlerin sınıflandırılmasına, bilimin hayatla ilişkilerine ve bilimin insanlığın gelişmesinde oynadığı role büyük önem verdiğini yazar. Düşünürü göre bilimsel araştırmaların amacı, insanın refah ve mutluluğunu artırmak olmalıdır. Bilim insanın yaratıcı aklının, mâkul düşüncesinin sonucudur ve gerçekliğin tam ve doğru olarak kavranmasına ve açıklanmasına yardım eder. Tûsî sonuçları hayata geçirilmeyen bir bilim düşünemez, zira uygulama alanına geçirilmeden bırakılan bilim yok olur, tersine, bilimsel incelemeye tabi tutulmayan hiç bir faaliyet akıl ile kavranamaz. Hiç bir bilim diğer bilimlerin yardımı olmadan gelişemediğinden ve bilimler karşılıklı olarak birbiriyle ilişkili olduğundan ve birbirini etkilediklerinden Tûsî, herhangi bir somut bilim konusunu incelerken bu konuyla ilgili tüm bilimlerin bilinmesi gerektiğine ve bilimde delil, kanıt ve belgelerin büyük önem taşıdığına işaret eder. Rzaev, diğer bilim dalları yanı sıra hukuk bilimine de büyük önem veren Tûsî'nin, Ortaçağ hukuk bilimini etraflıca incelediğini, İslâm hukukunun erbabı olduğu kadar eski Yunan hukuk bilimine de vakıf olduğunu kaydeder. Tûsî'ye göre anlaşmazlıkları düzenlemek, toplumun istikrarını sağlamak gibi büyük görevler üstlenen hukuk bilimi, bir toplumun kültürüdür, yüzyıllar boyu süren bilgi birikimi sonucudur. Bu sebeple hükümdarlar devletin temellerini güçlendirmek için hukuk biliminden yararlanmak zorundadırlar. Sosyolojiyi hukuk biliminin ayrılmaz bir parçası olarak inceleyen ve toplumda reform yapmak ve insanları ıslâh etmek için bu bilime büyük önem veren Tûsî'ye göre sosyoloji olmadan insan toplumunun gelecekteki evrimi tasavvur edilemez. O, hukuk biliminin başarılı gelişmesi için mantık bilimine de büyük önem verir.

“Hitabet Sanatı Hakkında” başlıklı son bölümde Rzaev, Tûsî'nin bu sanata büyük önem verdiğini, hatta *Esâsü'l-Iktibâs* kitabında bu konuya bir bölüm ayırdığını kaydeder. Tûsî bu eserinde hitabet sanatının mahiyeti ve yararı, diğer sanat dallarıyla ilişkisi, amaçları bakımından hitabet çeşitleri, ondan yararlanma usulleri gibi meseleleri inceler. Hitabet sanatı sâyesinde insanları ikna etmenin, inandırmanın mümkün olduğuna işaret

eden Tûsî, ilahî (adli), bilimde (fizikte) ve siyasî olmak üzere 3 tip hitabet sanatı belirler. Hitabet sanatı ile mantık biliminin temelleri arasında doğrudan ilişki gören Tûsî, hitabet sanatının fitrî bir yetenek olduğunu kaydeder. Hatîbin başlıca hedefi dinleyicilerin sempati ve güvenini kazanmaktır. Tûsî bir hatîpte tartışma yeteneğinin bulunmasının önemli olduğunu ve bu tartışmaya sağlam delillerin eşlik etmesi gerektiğini ifade eder. Ayrıca hatîbin kendi sözlerinin doğruluğuna inanmış bir kişi, dilinin ise ideal denilebilecek ölçüde kusursuz ve mantıklı olması gerekir. Tûsî'ye göre hatîp içten olmalıdır, acele etmeden inandırıcı bir tarzda, sözü fazla uzatmadan ve herkesin bildiği gerçekleri tekrarlamadan, durumun gerektirdiği ölçüde zaman zaman sesini yükselterek veya alçaltarak konuşmalıdır; konuşması kin, nefret, öfke dolu, sert ve acımasız olmamalıdır. Hatîp düşüncelerini dinleyicilerin isteği doğrultusunda süratle bağlama yeteneğine sahip olmalı, gerekli alıntıları toplamayı ve konuşmasında gerektiği ölçüde bunlardan yararlanmasını bilmelidir.

Rzaev, N. Tûsî'nin Ortaçağ siyasî, hukukî ve sosyal tarihinde parlak bir kişi olduğunu ve bilim tarihinde silinmez bir iz bıraktığını, üstün bilgi ve fitrî yeteneği sayesinde çağını aşmış Fârâbî, Beyrûnî, İbn-i Sînâ ve Bahmanyâr gibi dünya biliminin çok büyük dahi bilginleri ile aynı yeri paylaştığını yazar. Rzaev'e göre Tûsî'nin büyüklüğü onun tüm eserlerinin merkezinde, kendine özgü tüm güçlü ve zayıf yönleriyle insanın bulunmasıdır. Tûsî insanın aklıyla, iradesiyle dünyanın en önemli yarattığı olduğuna inanır ve insana, onun gücüne, aklına ve yeteneğine beslediği büyük inanç onun tüm eserlerinde açık ve seçik bir biçimde ifade edilir.